

Vladimir Chykhno

of Hamaliya Kharlampiy Monastery: history and the first steps to its recover

The article examines the history of the one of the historic landmark of Ukraine – Hamaliya Kharlampiy Monastery and its memorial ensemble that will be 300 after its founding in the 2014.

Key words: *Hamaliya Kharlampiy Monastery, historic landmark, Skoropansky, antireligious campaign.*

УДК 908: 289 (477) “1885/1902”

Дмитро Кудінов (м. Суми)

КОНФЕСІЙНИЙ КОНФЛІКТ В СУМСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена історії конфлікту між сектантами-парахристиянами, Православною церквою та державою, який виник наприкінці ХІХ ст. і загострився на початку ХХ ст. Визначається роль князя Д. Хілкова в поширенні толстовства серед селян Сумського повіту. Розглядаються кульмінація конфлікту – розгром селянами православної церкви в слободі Павлівка, наслідки цього виступу і суд над сектантами.

Ключові слова: *сектантство, толстовці, мальованці, місіонерство, погром.*

В історії релігії України чільне місце займає тема сектантства. Причинами його зародження і формування були як суто конфесійні розходження всередині церкви, так і реакція частини населення на офіційний курс держави в релігійній та соціальній політиці. Специфічною причиною являлися також і соціально-духовні пошуки інтелігенції, яка не була задоволена станом офіційної ідеології, розходженням між ідеалами, що пропагувалися державою та церквою, та життєвою практикою. З релігійним реформаторством нею пов'язувалися сподівання на зміни в суспільно-політичному розвитку. Віра, в даному випадку, виступала в якості провідника до кращого життя, як знамено об'єднання прочан, переважно з селянства, під гаслами соціальної справедливості. Саме в такому ракурсі розвивалося сектантство в Україні у Пореформений період.

Зростання популярності сектантства не могло не відбитися на його конфліктних відносинах з державною церквою. Історія конфесійного протистояння в Сумському

повіті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є тому яскравим свідченням. Розгром церкви і масова сутичка між сектантським і православним населенням в сл. Павлівка стали кульмінацією конфлікту. Виявлення причин погрому, регіональної специфіки сектантства та характеристики виступу сектантів і складають мету даної статті.

Процес над павлівськими селянами поклав початок журналістським та згодом краєзнавчим дослідженням історії сектантства на Сумщині. Піонерами вивчення «павлівської справи» стали В. Короленко, який в якості журналіста «Полтавських губернських відомостей» приїздив до Сум висвітлювати судові розслідування, а також відомі публіцисти М. Гусев і С. Мельгунов, що виступили на захист свободи совісті, вимагали справедливого розслідування причин селянського виступу¹. В статті М. Гусева «Павлівці» й у книзі В. Бонча-Бруевича «Матеріали до історії і вивчення російського сектантства і розколу» авторами використовувався рукопис, написаний

павлівськими селянами Т. Нікітенком і П. Ха-
рахоновим в 1902 р. у московській пересильній
в'язниці – «Начало життя християн і страж-
дання їх в селі Павлівка, які вони переносили
муки і гоніння від язичників за віру Господа
нашого Ісуса Христа»². Глибокий аналіз
релігійних поглядів сумських «новохристиян»
та їхнього духовного лідера Д. Хілкова з
позицій Православної церкви здійснив автор
статей «Павлівські сектанти» і «Смисл
павлівської «страшної справи» В. Терлець-
кий³. Серед сумських і харківських крає-
знавців історія толстовства і штундизму в
Сумському повіті знайшла своє висвітлення в
дослідженнях О. Недогарко, В. Потоцького,
П. Сапугіна, Г. Хвостенка, І. Шудрика⁴.

Найявний фактичний матеріал, а також
узагальнюючі роботи з історії сектантства в
Україні дають можливість відтворити реалі-
стичну та об'єктивну картину конфесійного
конфлікту, який роз'єднував селянство Сумсь-
кого повіту.

Минуле сектантства в Україні сягає ще
часів Київської Русі. Секти виникали на
різних етапах історичного розвитку україн-
ської держави, але до реформ 1860-1870-х рр.
сектантство, окрім старообрядництва, не мало
масового характеру. Ситуація змінюється ра-
зом із лібералізацією громадського життя у
другій половині ХІХ ст. Бурхлива динаміка
розвитку раціоналістичних сект пояснюється
духовними пошуками селян, які звільнилися
з-під кріпацтва. Трудова міграція всередині
країни лише сприяли цьому. Реформа 1861 р.
активувала релігійні пошуки селянства у
відповідь на її несправедливий та обмежений
характер. Притиснуті умовами визволення до
нижньої межі матеріального забезпечення, се-
ляни шукали вихід із нужди, сприймаючи
утопічно-комуністичну ідеологію нових
раціональних сект.

Однією із раціональних сект, що виникла у
1880-х рр., було толстовство, в основі якої ле-
жало соціально-релігійне вчення графа Л. Тол-
стого. Толстовство спочатку поширювалося се-
ред інтелігенції, а згодом локально охоплюва-
ло окремі групи селянства. Перша переважно
селянська громада толстовців з'явилася
всередині 1880-х рр. в Сумському повіті. Її за-
сновувач князь Д. Хілков, маєток якого розта-
шовувався в сл. Павлівка. Дмитро Олександрович Хілков (1857 – 1914 рр.) походив із
старовинного князівського роду. Перебуваючи
під час російсько-турецької війни 1877 – 1878

рр. на Кавказі, Хілков познайомився з вчен-
ням духоборів та перейнявся їхніми пацифіст-
ськими ідеями. Це вплинуло на його рішення
радикально змінити життя. У 1884 р. князь
залишив військову службу і поселився в
маєтку своєї матері в слободі Павлівка, яка
виділила йому 430 десятин землі⁵.

Остаточо розчарувавшись у православ'ї,
Дмитро Олександрович потрапив під вплив
філософії Л. Толстого. Князь відвідав письмен-
ника і повернувся із Ясної Поляни відданим
послідовником Льва Миколайовича. У
Павлівці Хілков на свої кошти відкрив школу,
де викладав вчення Толстого, підкріплене
власними міркуваннями. Не маючи змогу по-
знайомитися із забороненого цензурою трак-
том Л. Толстого «В чому моя віра?» російською
мовою, Дмитро Олександрович здійснив його
зворотній переклад із паризького видання.
Крім того, князь написав власну працю в тол-
стовському дусі – «Коротка сповідь духовних
християн» (1888 р.)⁶.

Бог, на переконання Хілкова, є розум.
Християнські догмати про Св. Троїцу,
втїлення і спокутування, саму церкву, як
організацію, він відкидав; повністю ним не
визнавалося Євангеліє і ті сторінки Книги,
які, на думку князя, були написані церковни-
ками, закреслювалися. Засуджував Хілков
шанування хреста, ікон, мощів, жертви на
храм, постування, вінчання, хрещення. Жит-
тя людини повинно підпорядковуватися прин-
ципу «непротивлення злу», як він був вказа-
ний Ісусом і повно розкритий графом Толстим,
а також п'яти завітам: не клянись, не воюй, не
судись, не опирайся злу, люби ближнього.
Коріння будь-якого зла Хілков бачив в ідеї
асоціації; домінуючою ж асоціацією проголо-
шувалася держава. Відповідно всі галузі дер-
жавного життя – армія, школа, державна
адміністрація, земства і думи, церква – є про-
явами зла. Заперечуючи державу як соціальне
благо, толстовці відмовлялися від присяги,
військової служби, судочинства, сплати
податків і, за можливості, не підкорялися
представникам влади (слід слухатися Бога, а
не людей). Про це Толстой у щоденнику
відзначав, що «російська революція повинна
зруйнувати існуючий порядок, але не насил-
лям, а пасивно, непокорюю»⁷. Вона повинна
починатися не з протиправних дій, а зусиллям
свідомості і завершуватися її зміною.
Соціальним ідеалом толстовців проголошувалось
егалітарне суспільство, без бідних і за-

можних, без начальників і підлеглих. Майнове зрівняння повинне відбутися через соціалізацію землі⁸.

Пропаганда толстовства велась Д. Хілковим на власному прикладі. Він належав до групи так званих «темних» толстовців, розчарованих в звичайній благодійницькій діяльності. Подібно до герою роману Л. Толстого «Воскресіння» Дмитра Нехлюдова князя турбувало питання поземельних відносин із навколишніми селянами, в яких він, визнаючись сам собі, відігравав роль паразита: «Питання про землю, що вона «моя», мене стало сильно бентежити. Часто у розмовах із селянами я помічав нещирість, лестощі і знав, що причиною тому є їхня матеріальна залежність від мене. Коли мені вдавалося переконати їх зробити щось корисне, то завжди радість отруювалася питанням: чому вони погодилися? Через те, що побачили істину або тому, що орендують в мене землю? Ставало все тяжче і мені стало дійсно неприємно говорити своїм орендарям про що-небудь добре»⁹. Щоб надалі не відчувати себе соціальним егоїстом, Хілков всю свою землю продав селянам за ціною річної оренди (36 крб. за десятину проти 400-500 крб. ринкової ціни). Покупці виділили князю з його колишньої землі 7 десятин. Тож він почав працювати і жити як звичайний селянин. У версті від Павлівки Хілков влаштував колонію на 50 хат, де намагався привчити селян до комунарського способу життя, вчив їх використовувати новітні досягнення агрономії¹⁰.

Розв'язання проблеми малоземелля позитивно вплинуло на господарство селян. «Замість того, щоб продавати свій гній за безцінь сусіднім поміщикам, селяни стали вивозити його на свої поля. Замість того, щоб сіяти саме найгірше зерно, стали для посіву відбирати найкраще. Замість того, щоб ходити на полку буряків до сусідніх цукрозаводчиків, стали більше працювати на своєму городі і виручати удвічі або навіть утричі більше, ніж на поденщині» – відзначав Хілков¹¹. Коли у 1893 р. у Павлівці побував письменник І. Бунін, він визначив побачених ним хілковських селян, як «багатих, благочестивих, благих на вид мужиків», що красномовно свідчило про позитивні наслідки ініційованих князем економічних перетворень¹². Д. Хілков також захищав селян від свавілля земських начальників, поліції та землевласників. Наприклад, він добився в

інтересах селян заборони прокладання крізь їхні землі дороги заводчиком Терещенком та рову графінею Строгановою. Селянам с. Глушкове сусіднього Рильського повіту допоміг скласти скаргу щодо вилучення в них землі під будівництво залізниці, яку вони відправили до Петербургу¹³. Місцевим священикам Хілков писав листи з проханням зменшити плату за треби. Князь турбувався і про духовне життя місцевих селян: вів із ними богословські бесіди, влаштував бібліотеку. Все це вплинуло на зростання авторитету Хілкова серед павлівців. Як зазначав В. Бонч-Бруєвич, «образ його життя, вчинки, узгоджені із переконаннями і поглядами, сила природного ораторського дарування, прямота у звинуваченнях духовенства і місцевої адміністрації – підносили Хілкова до ступеня найпопулярнішої особи навколишніх селян»¹⁴. Особиста привабливість князя, його доброзичливість у відносинах із селянами, готовність прийти на допомогу, дар переконувати відіграли важливу роль в релігійній трансформації багатьох мешканців Павлівки та навколишніх сіл.

Спочатку до Д. Хілкова приєдналися послідовники Толстого із числа інтелігенції – художник М. В. Альохін, науковець О. В. Альохін, двоюрідний брат князя М. Ф. Джунковський, землевласники М. С. і М. І. Дудченко, князь Г. О. Дадіані, вчителі Є. Н. Дрожжин і С. П. Прокопенко, а також Ю. П. Верига, Я. І. Кисельов, М. Ф. Сімонсон, які поширювали толстовство в Сумському повіті¹⁵. Згодом до толстовців почали приєднуватися селяни. Вже в 1888 р. в Д. Хілкова нараховувалось до 200 послідовників, а в 1897-му році – 327¹⁶. Отже толстовська комунa в Павлівці стала найчисельнішою з усіх подібних громад в імперії.

З Павлівки толстовство почало швидко поширюватися по Харківській губернії. Успішними пропагандистами толстовства стали учні Хілкова селяни І. Муха і П. Ольховик, поміщик О. Бодяньський, а також брати Дудченки, Альохіни. Колонії толстовців почали з'являтися у різних регіонах Слобожанщини. На хвилі успіху Хілков почав міркувати про скликання всеросійського з'їду толстовців, об'єднання їх у партію і навіть написав декларацію, в якій проголошувалося зречення від церкви і держави¹⁷. Однак ці наміри не знайшли схвалення з боку Льва Миколайовича.

Дії князя вносили дисонанс у норми моралі дворянства, дратували місцеву адміністрацію,

а згодом і вищі сановні кола. В листопаді 1891 р. обер-прокурор Синоду К. Победоносцев писав Олександрю III: «Божевільні, що увірували в Толстого, одержимі так само, як і він, духом неприборканої пропаганди і намагаються провадити його вчення в дію. Самий яскравий приклад – князя Хілкова, гвардійського офіцера, який роздав всю землю селянам і, осівши на хуторі, проповідує селянам толстовське Євангеліє, заперечення шлюбу і церкви на засадах соціалізму... Хілков вже встигнув розбещити навколо себе все населення Павлівки та сусідніх сіл. Він розсилає навкруги шкідливі листи та брошури, яким селяни вірять. Народ зовсім відстав від церкви: у двох приходах церкви стоять пусті, і причти голодують та піддаються глузуванням і образам...»¹⁸. Псувала відносини князя із церквою і його полеміка із ієрархами Харківської єпархії. Зокрема, Д. Хілков протестував проти проповіді священника Харківського кафедрального собору Т. Буткевича, в якій останній виразив сподівання про скоре «відсічення» від Церкви графа Толстого. Лист князя на захист його духовного провідника поширювалася в губернії в рукописному варіантові, а одна із копій була передана в Ясню Полян у М. Джунковським¹⁹.

Полеміку продовжив харківський архієпископ Амвросій, який у 1889 р. написав і розіслав по єпархії свою брошуру у віршованій формі – «Клятий штундист». Автор твору експресивно нападав на сектантів, докоряючи їм за заперечення догматів та обрядів, лихослів'я, глузування, лестоцях та інших гріхах. Проти кожного ямбу вірша Д. Хілков написав цитати із Біблії, які, на думку князя, спростовували звинувачування Амвросія. «Клятий штундист» із помітками толстовця мав значний резонанс не лише серед інославців, але й серед частини православного духовенства. Коли відомість про цю брошуру дійшла до Петербургу, вище церковне керівництво наказало вилучити її з волостей і училищ, а також заборонило її продаж²⁰.

Тимчасова перемога в ідейній баталії обернулася для князя адміністративним тиском. У Дмитрівський хутір почала навідуватися поліція. А одного разу князя до себе викликав харківський губернатор О. Петров, який прямо звинуватив його в підбуренні селян до революційних дій²¹. Останньою мирною спробою вплинути на еретиків і особисто на Хілкова став приїзд до Сумського повіту протоієрея Іоанна Кронштадського у 1891 р.

Але після того як особисте намовляння о. Іоанна не вплинуло на князя, владою було прийняте рішення ліквідувати «гніздо толстовства». 2 лютого 1892 р. Д. Хілкова, його дружину Ц. Вінер піддали адміністративному заслання на Закавказзя терміном на 5 років. Згодом з Сумського повіту вислали також братів Дудченко, М. Сімонсона, М. Альохіна, Я. Кисельова, Ю. Веріго і С. Прокопенка²².

Але попри висилку князя та його найближчих соратників, послідовники нової віри, в своїй більшості так і не повернулися до Православної церкви. Провідники сектантського вчення і надалі намагалися впливати на релігійні почуття селян. До павловських селян навідувались Тетяна Толстая, донька письменника, секретар Льва Миколайовича Х. Абрикосов, толстовці – художник М. Ге і письменник І. Бунін²³. Самі хілковці їздили до Ясної Поляни. Зокрема, тричі в 1899 р. Л. Толстого відвідували селяни В. Павленко і В. Прядко з Павлівці. Того ж року в письменника побували ходяки з с. Річки Сумського повіт²⁴. До 1895 р. із павлівцями підтримувала зв'язок полтавська група толстовців, очолювана земським лікарем О. Волькенштейном²⁵. Листування зі своїми братчиками у Павлівці вів і Д. Хілков.

Тим не менш, хілковська община в Павлівці продовжувала своє існування без своїх сильних ідейних провідників, що вплинуло на релігійну самоідентифікацію селян-сектантів. Самих себе вони називали «новохристиянами»; публіцисти дожовтневого періоду іменували їх здебільшого як «хілковці» або «павлівці». На те, що сектанти по суті відкололись від толстовства, вказував М. Гусев. На відміну від толстовців павлівці визнавали Ісуса Христа Богом, а не людиною. Водночас, від решти сектантів вони відрізнялися відсутністю релігійних зібрань, пісень і богослужбених дій²⁶. На нестройність віровчення хілковців вказував і В. Терлецький: одні сектанти говорили, що вірять в Триєдиного Бога, інші заперечували його буття. Різноманітність поглядів стосувалась особистості Христа, таїнств, визнання Євангелія цілком або його окремих книг і т.д.²⁷ В. Бонч-Бруевич заперечував будь-яку належність павлівців до толстовства і називав їх мальованцями²⁸. Не дивлячись на явні протиріччя духу толстовства, духовенство продовжувало сприймати хілковців саме як послідовників вчення Толстого. «Слобода Павлівка Сумського повіту пе-

ретворилася на справжнє кубло толстовського лжевчення», – відзначалося в журналі засідання Місіонерської ради Харківської єпархії у вересні 1896 р.²⁹

Після висилки Д. Хілкова Харківське єпархіальне управління прикладало чимало зусиль до повернення сектантів назад в лоно церкви. Передусім вживалися ідеологічні засоби – переконання, проповідь. Коли єпархіальне управління дізналось про те, що місцеве духовенство гонить від себе віровідступників, то наказало не лише не робити цього, а й, навпаки, влаштовувати щонеділі духовні бесіди, на які запрошувалися б як православні, так і сектанти³⁰. В села, де існували сектантські громади, навідувалися проповідники Місіонерської Ради, в тому числі і чиновник для особливих доручень при обер-прокурорі В. Скворцов. У Білопільні архієпископом Амвросієм було засноване православне братство, а у Павлівці побудована місіонерська церква-школа. Бібліотеки приходів поповнювалися антисектантською літературою³¹. Велика увага приділялася діяльності місцевого духовенства. Єпархіальне управління наставляли священників своє життя вести благочестиво, службу відправляти старанно, не відхилятися від церковного статуту, навчати мирян сутності християнства, застерігати від впадання в розкол або секту, покірливо і бережливо відноситися до сектантів, спостерігати за всіма змінами в їхньому житті³².

Проте намагання православної місії спочатку не давало бажаних результатів. Вичерпавши мирні засоби впливу на сектантів, влада почала вживати щодо них адміністративні заходи. Навесні 1894 р. поліція влаштували обшуки в оселях сектантів: були конфісковані брошури і рукописи антиурядового і антиправославного характеру³³. Значно розширювався штат місцевої поліції; в село призначили урядника, який жорстко поведився з сектантами³⁴. Водночас влада намагалася впливати на хілковців через односельців. 22 березня 1892 р. на сільському сході у Павлівці становий пристав підбурював селян проти сектантів. Першим проявом відкритої релігійної ворожнечі став напад у 1894 р. однієї православної жінки на хлопчика із сім'ї сектантів, якого вона поранила ножем³⁵.

Тяжко на господарстві павлівців відбулися заходи примусу економічного характеру: в маєтку їм перестали здавати землю в оренду, не приймали на роботу. У волосній управі сек-

тантам не видавали паспорти, через що вони не могли займатися відходництвом³⁶.

Частина хілковців не витримувала адміністративного тиску або розчаровувалась у секті і поверталася до православ'я³⁷. До 1901 р. чисельність сектантів в Павлівці скоротилася до 120 осіб. В Річках послідовників Хілкова залишилося 8 осіб, в Яструбиному – 2, а у Вирах і Ободах – жодного³⁸. Однак для решти утиски призводили до ще більшої ізоляції, сприяли розвитку фанатичного ставлення до своєї віри і нігілізму по відношенню до влади. В 1892 р. три павлівця відмовилися брати зброю до рук під час навчального збору, за що потрапили до в'язниці³⁹. Через чотири роки ще двоє мешканців Павлівки відмовилися від несення військової служби⁴⁰.

Новий сильний конфлікт між сектантами і владою спалахнув у 1894 р., коли в Павлівці, Річках, Яструбиному і Щеглові від присяги новому імператору відмовилися близько 60 селян. На це влада відповіла арештами. В Павлівці були заарештовані впливові сектанти П. Вернидуб, Ф. Стрижак, А. Тереник, яких відправили у заслання до Вологодської губернії⁴¹. Ще близько 30 осіб виселили за межі губернії⁴². В Річках сільський схід вирішив вислати п'ятьох сектантів, що відмовилися від присяги. Оскільки вирок не був затверджений губернським присутством, цих селян відправили в адміністративному порядку на три роки в Варшавську губернію, не дозволивши їм навіть попроситися із близькими⁴³. В тому ж році сектанти П. Ольховик, мешканець Павлівки та К. Середа, селянин с. Максимівщини, були звинувачені в умисній непокорі начальству і засуджені до служби в Іркутському дисциплінарному батальйоні з подальшим засланням до Якутської області. Про це П. Ольховик повідомив Л. Толстого. Листи сектанта письменник вислав в Англію до видавництва «Вільного слова», де вони побачили світ у 1897 р. окремим виданням. Толстой також звернувся з листом до командира батальйону, в якому благав його «пом'якшити страждання» покараних селян. Потерпілим письменник вислав гроші та книги⁴⁴.

Аби уникнути подальшого поширення сектантства, а також припинити допомогу сектантам ззовні, повітова адміністрація намагалася ізолювати павлівців від зовнішнього світу. З цією метою в Павлівці встановлювався поліцейський контроль над в'їздом та виїздом. Коли у 1900 р. двоє невідомих чоловіків, що

йшли через Павлівку у своїх справах, зупинилися заночувати в одного з сектантів, їх, за наказом урядника, заарештували і відправили етапом до Сум. Суд виніс вирок оштрафувати як господаря будинку, де стався «злочин», так і його гостей⁴⁵. Х. Абрикосов згадував: для того щоб дістатись Павлівки в 1900 р. він був вимушений діяти конспіративно і приховувати свій приїзд до слободи. Дізнавшись про його перебування в Павлівці, урядник наказав візникам надалі всіх пасажирів везти спочатку до відділку поліції⁴⁶.

Утиски призводили до наростання в сектантському середовищі апатії до заходів місцевої адміністрації. Зокрема павлівці проігнорували святкові дні коронації 14-16 травня 1896 р. На урочистому богослужінні з цього приводу в церкві із місцевих селян не було жодної особи, крім старости, соцьких і десятицьких. Органи сільського самоврядування через небажання сектантів брати участь у виборах обиралися з великими трудом⁴⁷. Зрештою волосне правління в Павлівці було ліквідоване і слобода разом із Дмитрієвським хутором була підпорядкована Річанській волості. Але ця зміна об'єктивно лише сприяла поширенню сектантства: павлівці, користуючись волосними сходами, пропагували своє вчення по іншим селам⁴⁸.

Коли павлівці дізналися від Д. Хілкової про переселення духоборів до Канади, вони загорілися бажанням покинути батьківщину, де не могли вільно сповідувати свою віру. 26 січня 1899 р. 216 сектантів подали прохання на ім'я харківського губернатора виїхати за кордон⁴⁹. Потім кількість бажаючих виїхати збільшилося до 400 осіб, які подали в 1900 р. відповідне клопотання на ім'я Миколи П. Імператор дозволив їм переселитися за умови продажу своєї землі та майна і самостійного відшкодування витрат на проїзд. Але ініціатива селян не знайшла схвалення в харківського губернатора Г. Тобізена, який боявся розголосу про зловживання поліції та про причини переселення⁵⁰. Коли навесні 1900 р. селяни прибули з посімейними списками до губернської канцелярії, їм відповіли, що виїзд дозволено лише особам, які не перебувають на військовому обліку⁵¹. Крім того, павлівців від переселення за кордон застерігав Л. Толстой. У листі, який селянам передав Х. Абрикосов, письменник називав їхні наміри «нерозсудливими» з мирської точки зору, а з християнської – «неправильними». Сила християнства, зазначав

Толстой, – в терпінні і немає на світі таких гонінь, які не можна було б перенести. Як приклад він наводив долі духоборів за кордоном, значна частина з яких загинула або так і не змогла пристосуватися до нового життя. Турбувало Толстого і майбутнє «істинної віри» в самій Росії. «Приклад їхнього життя – писав Лев Миколайович про духоборів, – був втрачений для руських людей, а чужі люди в Канаді не розуміють їх»⁵². Тож письменник радив павлівцям зміцнювати в собі віру й істину, не лишаючи батьківщини і терпіти гоніння, «без яких не можуть жити християни серед мирського життя»⁵³. Вочевидь, лист Толстого і розмови із його секретарем мали певний вплив на наміри сектантів. Надалі павлівці не наполягати на міграції.

Тим часом, становище сектантів ставало зовсім нестерпним. Їм забороняли спілкуватися як між собою, так і з православними. Порушників штрафували або кидали у в'язницю. Те саме стосувалося і спільного читання Євангелія. Поліція втручалася також і в особисте життя сектантів, не дозволяючи молодим жити разом без вінчання. О. Бодяньський про бідування сектантів писав: «Становище павлівських штундистів таке, що гірше може бути лише одиночне ув'язнення, але й з тією перевагою, що в'язню не треба турбуватися про хліб... Як на чужу собаку, що забігла до двору, господар напускає свою зграю, так напущені на павлівських штундистів будь-які дрібні власті і навіть люди без всякої власті із православних односельців. Вони день у день чинять їм масу дрібних образ, що здатні підірвати усіяке терпіння»⁵⁴. Саме за таких обставин серед зацькованих сектантів у липні 1901 р. з'явився послідовник вчення мальованців Мойсей Тодосієнко.

Мальованщина, що виникла наприкінці 1880-х рр. в Київській губернії, розросталася завдяки проповіді «ангелів» і «пророків» цієї секти. Своїх послідовників мальованці, які почитали Біблію лише за книгу пророцтв і вірили в спасіння лише через втілення Христа в людині, вербували передусім серед послідовників штундизму. Раціоналізму останніх вони протиставляли містицизм, радіння, повне заперечення догматичного сприйняття біблійних текстів, пропагували відмову від власності аби не мати турбот, очікування скорого кінця світу, коли зникнуть гріхи, а з ними нерівність, начальство і суди.

Критика соціального ладу мальованців знайшла для себе в Павлівці добре підготов-

лений ґрунт. Хілковці не мали на той момент ніякої організації й авторитетних духовних провідників, які б тлумачили їм основи християнства. Цькування з боку влади, арешти впевнювали сектантів в їхній обраності, в мученицькій місії, яку вони для себе обрали. Есхатологічні промови мальованця, який в стражданнях павлівців розглядав знаки скорої загибелі світу, справляли на них сильне емоційне враження.

Як і Кіндрат Мальований, «порок» Тодосієнко вмів навіювати різні думки своїм слухачам і видавати свої марення за мовлення «святого духа». Намагаючись вплинути на цезаристські почуття селян, він розповідав їм про свої вигадані зустрічі із монархом, який ніби був його одновірцем⁵⁵. Перед Страшним Судом, твердив Тодосієнко прийдуть пророки, і він є одним із них – Мойсеєм. Мета його місії – помститися нечестивим⁵⁶. Головний акцент у пропаганді серед павлівців Тодосієнко робив саме на соціальній стороні вчення мальованців. Зокрема, пророкував, що земля буде незабаром відібрана в поміщиків та поділена серед селян, що зникнуть повинності і верховна влада. Також він закликав селян не найматися в поміщицькі економії, оскільки грішне наймитувати. Для досягнення Царства Небесного потрібно зруйнувати православні церкви, щоб звільнити приховану в них правду. Тодосієнко не обмежився проповідями виключно серед павлівців і почав агітувати робітників навколишніх економії. В результаті, до секти перейшло навіть кілька православних селян⁵⁷.

Поліція схаменулася і піддала арешту мальованця. Однак вже через три дні, не висунивши йому ніяких звинувачень, відпустила «пророка» на волю під поруку павлівців. Звільнення Тодосієнка ще більше підняло його авторитет серед селян. «Бачите, браття, як би про мене не було царського наказу, мене б не відпустили» – прокоментував «пророк» дії справника. Перед своїм від'їздом Тодосієнко закликав селян «руйнувати неправду», повідомивши, що 16 вересня по всій імперії проти попів і влади піднімуться всі поборники правди. Замість себе Тодосієнко залишив «пророком» односельця павлівців Григорія Павленка, «якому передав свою силу, вливши воду зі свого рота в його»⁵⁸.

15 вересня 1901 р. павлівці почали збиратися разом на таємні зустрічі, товклися юрбами на вулицях, загрожуючи православним спочатку розгромити церкви, а потім монополію і

лавки⁵⁹. Т. Нікітенко і П. Харахонов згадують, що за день до сутички всіх сектантів «охопила якась гаряча любов, так що нічого нам не було жалко: ні батьків, ні матерів, не дружин, ні дітей, ні грошей, а тільки нам стало жалко тих друзів і братів, що страждають за правду, повсюдно по тюрмах і по інших державах зіслані. І ми проводили весь день в пості і молитві та читали Євангеліє»⁶⁰. В той же день Павленко заявив, що відчуває в собі присутність «вищої сили», яка знищить зло, а він посяде в церкві престол. Обидві церкви в селі слід зруйнувати, щоб побороти «неправду». Зібрання сектантів було проникнуте есхатологічними настроями – всі, хто бажав прийняти «святого духа», закликалися слідувати за Павленком. Учасники нічних радінь викидали гроші на вулицю та масово сповідувалися за гріхи перед «пророком». Тут же його родичка Єлізавета Павленко була проголошена присутніми «богородицею»⁶¹.

Наступного дня, 16 вересня, зранку процесія сектантів чисельністю до 100 осіб вирушила до місіонерської церкви в ім'я св. Федора і Глафіри, вигукуючи «Христос Воскрес! Правда наша!» На хурі їхала «богородиця» із хлопчиком в руках, якого вона підіймала і кричала: «Увіруйте в це немовля Ісуса, що не від плоті народився!» А сектанти у відповідь їй кричали «віруємо!»⁶². Перед церквою сектантів зустрів караул поліції. Це не зупинило сектантів. Вони відтіснили стражників та з криками «Царство Боже відкривається для жінки у Христі!» увірвалися до храму, де і вчинили погром. «Жертовник повалили на бік, запрестольний хрест зламали та викинули у вікно, напрестольне Євангеліє розірвали... Потім... стали бити палками ікони. Дві ікони в царських брамах зовсім видавили, потрочили і двері. Зламали і погнули підсвічники, розбили панікадило; скло у вікнах повибивали палками, партами і залізними кружками», – опишував масштаби погрому В. Терлецький⁶³.

Потім, озброївшись кіллям, сектанти рушили до приходської Архангело-Михайлівської церкви. Поліція намагалася зупинити погромників, але вони прорвали поліцейський кордон, сильно побивши станового пристава М. П. Лебова. Коли юрба сектантів дійшла до церкви, її настоятель встиг зачинити двері храму. Сектанти спробували ввірватися в церкву, але на її захист вже зібралися прочани. Зав'язалася бійка. Більш чисельні православні змогли відтіснити сектантів за

огорожу церкви, а потім стали гнати їх вулицями села. Такий виклад подій подавало слідство. Версія сектантів, підхоплена деякими публіцистами, що співчували штундизму, була протилежною. Дійсно, вони вийшли на вулиці із читанням Євангелія та співами, але не мали на меті ніяких насильницьких дій: «І пішли по селу заради любові показати правду і любов один до одного, як і написано в цій Книзі (Євангеліє – Д.К.)»⁶⁴. Мирна маніфестація сектантів була зірвана поліцією, яка напала на них і почала бити батогами. Потім до поліції приєдналися православні, збентежені чутками про погром. Бійка перенеслася до стін храму, причому погром вчинили саме православні, які скористалися нагодою розгромити несправедний храм, збудований на честь поміщиків Іваницьких. Останніх місцеві селяни зневажали за розбещений спосіб життя⁶⁵. М. Гусев на основі свідчень деяких учасників сутички інтерпретує цю ситуацію інакше: притиснуті силою до церкви, сектанти змушені були шукати притулок за її стінами, а православні увірвалися вслід за ними і почали бити своїх противників вже всередині храму, внаслідок чого і було завдано шкоди храму⁶⁶.

В чому погоджуються між собою всі учасники подій і публіцисти – це наступне переслідування сектантів. Жахлива картина побиття описується Т. Нікітенком і П. Хараховим. Били погромників до нестями, а тим, хто міг втекти, ламали ноги. Частина сектантів сховалася у болоті. Коли вони вже не могли сидіти далі в холодній воді та виходили на берег, на них очікували «церковні» із кіллям. Їх били, а потім вже вели до начальства. Анонімний респондент анкети В. Короленка вказував, що адміністрація натякнула юрбі захисників церкви, що за придушення виступу не буде ніяких наслідків, «для того, щоб не викликати військ і продемонструвати, що бунтівників утихомирив сам народ»⁶⁷. Побиття безпорадних сектантів продовжувалося вже у волосній «холодній». При цьому православних селян, що розправлялися над своїми односельцями, щедро підпоювали горілкою. П'яна юрба всю ніч бродила вулицями, вривалася в садиби сектантів, била їх і грабувала⁶⁸. В. Терлецький вказує, що жертв могло бути набагато більше, якби сектантів не ізолювали у волосній тюрмі від їхніх розлючених противників. Силами робітників із сусідніх економік натовп вдалося втихомирити. Тим не менш, поодинокі розправи над сектантами тривали ще три дні⁶⁹.

Загалом тілесні пошкодження дістали 70 її учасників, в тому числі 40 сектантів, один з яких помер⁷⁰.

В той же день в Павлівку прибув губернатор Г. фон Тобізен, прокурор, судовий слідчий для особливо важливих справ, земський начальник, загін поліції із Білопілья і 8 священників. Попереднє дізнання не дало результатів: винні, знаходячись в стані афекту, на всі питання відповідали вигуками «Правда!»⁷¹. З Павлівки злочинців перевели спочатку до Білопільської, а потім – до Сумської в'язниці. Становище в'язнів у тюрмі було відчайдушним – сектантам не давали медичної допомоги та води. Камери були переповнені, поранені страждали від нестачі повітря. Лише 21 вересня до в'язнів були допущені лікар та фельдшер⁷². Одування поранених і хворих відбувалося повільно через погане харчування та примушенням їх до робіт. В'язнів, що відмовлялися через хворобу працювати, били тюремщики, а одного з них серйозно травмували. «Ми не думали, що нас залишать живими, – згадували Т. Нікітенко і П. Харахов, – а думали, що повісять або розстріляють»⁷³.

28 січня – 4 лютого 1902 р. в Сумському окружному суді відбувся процес над 68 учасниками погрому, в тому числі, і над підбурювачем виступу – М. Тодосієнком. Справа потрапила під особливу увагу імператора. До складу судового присутствія увійшли голова Харківської судової палати О. А. Чернявський, члени палати О. В. Ананьєвський, Є. Г. Данилевич і В. Г. Юрьєв, губернський предводитель дворянства С. М. Курченінов, міський голова В. М. Золотарьов і річанський волосний старшина. Сторону звинувачення представляв товариш прокурору С. Л. Лузгін⁷⁴. Суд відбувався за розпорядженням міністра юстиції М. В. Муравйова при закритих дверях, без участі присяжних засідателів. Судочинство велося у суворій таємниці, так, що навіть православних місіонерів і чинів судового відомства не пускали до зали суду, а це вже було прямим порушенням закону⁷⁵. На слуханні справи були присутніми чиновники від міністерства юстиції: віце-директор 2-го департаменту, майбутній міністр юстиції І. Г. Щегловітов і статський радник Галіцінський. Від міністерства внутрішніх справ – підполковник корпусу жандармів Загоскін і чиновник для особливих поручень при харківському губернаторі Д. В. Познанський. Від Синоду – чиновник для

особливих доручень при обер-прокурорі Синоду В. М. Скворцов⁷⁶. Із рідних підсудних в зал засідань допустили лише п'ятьох осіб. Свідків, присутніх в залі, нараховувалось 98 осіб⁷⁷.

Захист підсудних був організований на кошти співчуваючих селянам осіб. У жовтні 1901 р. Хілков особисто прохав Толстого підібрати сильних адвокатів⁷⁸. Захищали звинувачених троє московських присяжних повірених, шестеро харківських і по одному з Сум та Катеринослава⁷⁹. Серед харківських адвокатів виділявся ідеолог українського націоналізму М. Міхновський, а також приватдоценти Харківського університету Л. Я. Таубер і В. М. Устінов. Серед москвичів – один із майбутніх лідерів кадетів В. А. Маклаков, який вже мав досвід захисту сектантів⁸⁰.

Адвокатам приходилося знайомитися зі справою заочно – їм заборонили бачитися з підсудними. Лише в стінах суду захисникам дозволялося задавати питання підзахисним⁸¹. Перед судом О. А. Чернявський викликав повірених на конфіденційну розмову, в якій натякнув їм на необхідність порозуміння між звинуваченням і захистом, що було сприйняте присяжними повіреними як нетактовна пропозиція. Всупереч тиску вони надалі чесно виконували свої обов'язки⁸².

М. Тодосієнку висунули звинувачення в підбуренні до наруги над святинею та поширенню серед населення Павлівки тривожних чуток; іншим звинуваченим – в нарузі над святими предметами, в нападі на православних і в спротиві чинам поліції⁸³. Захист будувався на визнанні дій павлівців як таких, що можна пояснити знаходженням їх в несвідомому стані. Суду було запропоновано відправити справу на доопрацювання, поки звинувачені будуть піддані медичному огляду. Відносно М. Тодосієнка захисники прямо вказували на його психічну неосудність, про що свідчило перебування «пророка» в Кирилівській психіатричній лікарні в Києві у 1892 р. Але прокурор суду відхилив копію епікризу, «щоб не ускладнювати справу і не вводити зайвого елементу»⁸⁴. Відмова в медичному обстеженні стосувалась і решти підсудних.

Однак далеко не всі павлівці, притягнуті до відповідальності, були винними. На лаві підсудних опинилися ті сектанти, яких схопили 16 вересня, незалежно від їх участі в погромі. Деякі погромники, навпаки, unikнули арешту, оскільки після 16 вересня затримань сектантів в Павлівці не відбувалось. Фак-

тично це підтвердив сам суд, виправдавши 17 сектантів. Інші невинні, як, наприклад, Я. Стрижак, були засуджені разом із справжніми погромниками⁸⁵. Респондент В. Короленка вказував, що свідки з числа православних селян всіх підсудних без розбору звинувачували у злочині. Дії свідків він пояснив бажанням помститися сектантам і намаганням заволодіти їхніми наділами⁸⁶.

Зрештою, більшість підсудних була визнаною винною. 45 павлівців присудили до позбавлення всіх прав і заслання на каторжні роботи: М. Тодосієнко і Г. Павленко – на 15 років, решта – на термін від 4 до 12 років. Четверо підсудних отримали невеликі терміни ув'язнення. По відношенню до підсудних, яким загрожувала каторга, судова палата постановила клопотати імператора через міністра юстиції замінити каторгу висилкою на поселення⁸⁷. Завдяки неочікуваній ініціативі І. Щегловітова, який рапортував в міністерство юстиції про характер процесу⁸⁸, 30 звинувачуваним каторга була замінена на поселення із особливим медичним наглядом. Для 15 підсудних міра покарання залишилася незмінною⁸⁹. Пізніше Микола II помилував 14 засуджених жінок⁹⁰. Каторгу павлівці відбували на Сахаліні та на Забайкаллі. Навесні 1905 р. каторжні роботи були замінені поселенням у Сибіру; повернутися на батьківщину павлівцям заборонили⁹¹.

Після погрому Павлівка була переведена на стан посиленої охорони. Сектанти відчували на собі ворожість з боку односельців, сім'ї засуджених розорялись. Від 1901 р. будь-який обиватель Павлівки міг затримати невідомого і віддати його в руки урядника. «На основі Положення про посилену охорону, – писав С. Мельгунов, – тут запроваджується той поліцейський режим, який перетворює обивателя на просту іграшку в руках владної адміністрації – панів місцевих урядників, земських начальників, станових і т.д.»⁹² Адміністративні утиски сектантів продовжувалися і після революції 1905-1907 рр.⁹³

Аналіз документів «Павлівської справи» і публікацій сучасників сумських толстовців дозволяє стверджувати, що конфесійний конфлікт в Сумському повіті був спричинений розчаруванням в державній церкві частини селянства, яке спочатку потрапило під впливчення Толстого завдяки князю Хілкову. Згодом громада сектантів розвивалась автономно, набуваючи за умов відсутності власних духов-

них пастирів і дрібної адміністративної регламентації життя рис окремої парохристиянської секти із виразною соціально-релігійною ідеологією. В ній поєднувалися традиційні для общинного селянства егалітаристські ідеали і соціальні ідеї Толстого і Хилкова. Криза, яку пережила громада внаслідок висилки своїх активних членів, втратою духовних орієнтирів, активності православної місії, що намагалася вести діалог із віровідступниками, призвела зрештою до її виродження під впливом вчення альованці в містичну секту. Сектанти намагалися насильницьким шляхом нав'язати православному товариству ідеальний на їхній погляд соціальний порядок, що призвело до кри-

зових подій 16 вересня 1901 р. При цьому вони діяли в стані афекту, доведеного до психозу, що вносило особливий драматизм в протистояння.

Релігійне протистояння не мало однієї конфліктної сторони. Відсутність свободи совісті, заперечення державою духовного вибору особистості, підтримка нею самих консервативних сил суспільства, нездатність залежної від держави церкви захистити соціальні інтереси селян, примусові заходи з боку влади і церкви по відношенню до сектантів і, зрештою, пряме їх цькування лише загострювали антипатичне ставлення сектантів до пануючого соціального ладу і державної релігії.

Джерела та література

- 1 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 40-71; Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 1-19; Короленко В. Г. Вместо хроники (Впечатления из трибуны журналистов) // Русское богатство. – 1906. – № 5. – С. 138-152; Мельгунов С. Церковь и государство в России (К вопросу о свободе совести). Сборник статей. – М.: Типография Т-ва И. Сытина, 1907. – 196 с.
- 2 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола / под ред. В. Бонч-Бруевича – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1908. – Вып. 1: Баптисты. Бегуны. Духоборцы. Л. Толстой о скопчестве. Павловцы. Поморцы. Старообрядцы. Скопцы. Штундисты. – 314 с.
- 3 Російська національна бібліотека (РНБ), ф. 135, оп. 3, спр. 34, 41 арк.; Терлецкий В. Смысл павловского «страшного дела» // Миссионерское обозрение. – 1902. – № 1. – С. 20-29.
- 4 *Недогарко О.* Его нельзя было не любить (Князь Дмитрий Александрович Хилков) // Сумской голос. – 1994. – № 4. – С. 3-4; *Потоцкий В.* Виступ сектантів-толстовців в селищі Павлівки (1901 р.) // Харківський педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Вип. 10. – Харків, 2002. – С. 15-20; *Потоцкий В. П.* Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – 20 с.; Сапухін П. Толстой і Сумщина (До 135-річчя з дня народження Л. М. Толстого) // Ленінська правда. – 1963. – № 178. – С. 3; Хвостенко Г. І. Бунтар із Павлівки. – Суми: Видавництво «Козацький вал», 1998. – 44 с.; Шудрик И. А. Взаимоотношения Русской православной церкви и сектантства на рубеже XIX-XX столетий (по материалам журнала «Вера и разум») // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірник наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'ять слобожанські читання». – Х.: Курсор, 2003. – С. 83-96.
- 5 *Хвостенко Г. І.* Вказ. праця. – С. 13-15.
- 6 *Мазур В. А.* Хождение по мукам князя Дмитрия Александровича Хилкова // Известия Уральского государственного университета. – 2000. – № 15. – С. 76.
- 7 *Толстой Л. Н.* Дневники // Собрание починений в 22 тт. – М.: Художественная литература, 1985. – Т. 22. – С. 203.
- 8 *Потоцкий В.* Вказ. праця. – С. 17; РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 7-9.
- 9 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 42.
- 10 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 10.
- 11 *Гусев Н.* Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 44.
- 12 *Комаров В.* Увлеченные толстовством // Ваш шанс. – 2003. – № 52. – С. 14а.
- 13 *Хвостенко Г. І.* Вказ. праця. – С. 17.
- 14 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 188.

- 15 Мазур В. А. Вказ. праця. – С. 76; Сапухин П. Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 6.
- 16 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 10-11.
- 17 Мазур В. А. Вказ. праця. – С. 77.
- 18 Там само.
- 19 Гомон М. Л. Л. Н. Толстой и харьковчане. – Х.: Основа, 1993. – С. 128.
- 20 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 48-49.
- 21 Мазур В. А. Вказ. праця. – С. 77.
- 22 Сапухин П. Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 8.
- 23 Шудрик И. А. Вказ. праця. – С. 88.
- 24 Сапухин П. У спілкуванні з Л. М. Толстим // Ленінська правда. – 1965. – № 45. – С. 4.
- 25 Сапухин П. Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 9.
- 26 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 57.
- 27 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 12-13.
- 28 Бонч-Бруевич В. Д. Избранные сочинения. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. I. – С. 107.
- 29 Сапухин П. У спілкуванні з Л. М. Толстим // Ленінська правда. – 1965. – № 45. – С. 4.
- 30 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 50.
- 31 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 2; Павловское побоище // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 243. – С. 969; РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 17-18.
- 32 Харьковский календарь на 1895 год / Под ред. В. В. Иванова. – Х.: Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1895. – С. 82-83.
- 33 Сапухин П. Драма в селе Павловках. – Сумы: Б.В., 1961. – С. 12.
- 34 Абрикосов Х. Н. Двенадцать лет около Толстого (Воспоминания) // Л. Н. Толстой: К 120-летию со дня рождения. (1828 – 1948) / Комментарий и ред. Н. Н. Гусева. – М.: Гос. лит. музей, 1948. – Т. II. – С. 409; Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 61.
- 35 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 53.
- 36 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 1.
- 37 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 18.
- 38 Харьковский календарь на 1902 год. – Х.: Т/г Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. – С. 61.
- 39 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 54.
- 40 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 56.
- 41 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 189.
- 42 Потоцкий В. Вказ. праця. – С. 18.
- 43 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 56.
- 44 Сапухин П. Толстой і Сумщина (До 135-річчя з дня народження Л. М. Толстого) // Ленінська правда. – 1963. – № 178. – С. 3.
- 45 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 194.
- 46 Абрикосов Х. Н. Вказ. праця. – С. 408-412.
- 47 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 59.
- 48 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 19.
- 49 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 67.
- 50 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 1.
- 51 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 195.
- 52 Абрикосов Х. Н. Вказ. праця. – С. 410.
- 53 Там само.
- 54 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 7. – С. 67.
- 55 Белогорский Н. Кто такой Моисей Тодосиенко, вдохновитель павловских сектантов на буйство и разгром церкви? – Миссионерское обозрение. – 1901. – № 12. – С. 870-874.
- 56 Боголюбов Д. Неслыханное изуверство сектантов, как плод толстовского просвещения. – Миссионерское обозрение. – 1901. – № 10. – С. 487.
- 57 Бонч-Бруевич В. Д. Вказ. праця. – С. 105; Правда о павловских крестьянах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1901. – № 281. – С. 1124.
- 58 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 25.
- 59 Бонч-Бруевич В. Д. Вказ. праця. – С. 106.
- 60 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 196.
- 61 Приговор суда // Санкт-Петербургские ведомости. – 1902. – № 47. – С. 185.
- 62 Там само.
- 63 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 27.
- 64 Там само, арк. 39.
- 65 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 197.
- 66 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 5.
- 67 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
- 68 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 197-200.
- 69 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 34, арк. 29.
- 70 Герасименко О. В. Селяньський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917

- рр.): дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01. – Чернігів: Чернігівський державний інститут економіки і управління, 2007. – С. 108.
- 71 Герасименко О. В. Вказ. праця. – С. 108; РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 5.
- 72 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 8.
- 73 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 200-201.
- 74 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
- 75 Маклаков В. Из воспоминаний. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1954. – С. 254-255.
- 76 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
- 78 Мазур В. А. Вказ. праця. – С. 79.
- 79 Комаров В. Увлеченные толстовством // Ваш шанс. – 2003. – № 52. – С. 14а.
- 80 Сумское дело // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 26. – С. 101.
- 81 Штундист. К приговору по делу о павловских сектантах // Искра. – 1902. – № 20. – С. 3.
- 82 Маклаков В. Вказ. праця. – С. 255.
- 83 Приговор суда // Санкт-Петербургские ведомости. – 1902. – № 47. – С. 185.
- 84 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
- 85 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 199.
- 86 РНБ, ф. 135, оп. 3, спр. 4, арк. 4.
- 87 Правда о павловских крестьянах // Санкт-Петербургские ведомости. – 1901. – № 281. – С. 1124.
- 88 Маклаков В. Вказ. праця. – С. 256.
- 89 Материалы к истории и изучению русского сектантства и раскола... – С. 202.
- 90 Там само.
- 91 Гусев Н. Павловцы // Русская мысль. – 1907. – № 8. – С. 16.
- 92 Мельгунов С. Вказ. праця. – С. 103.
- 93 Там само – С. 110.

Дмитрий Кудинов

Конфессиональный конфликт в Сумском уезде в конце XIX – начале XX вв.

Статья посвящена истории конфликта между сектантами-парахристианами, Православной церковью и государством, возникшему в конце XIX в. и обострившемуся в начале XX в. Подчеркивается роль князя Д. Хилкова в распространении толстовства среди крестьян Сумского уезда. Рассматривается кульминация конфликта – разгром крестьянами православной церкви в слободе Павловка, последствия данного выступления и суд над крестьянами.

Ключевые слова: сектантство, толстовцы, малеванцы, миссионерство, погром.

Dmytro Kudinov

The confessional conflict in the Sumy district in the end of the 19th – in the beginning of the 20th century

The article covers to history of the conflict between Paraorthodoxy sectarians, the Orthodoxy church and the state, that arose up in the end XIX of century and worsened at the beginning of XX century. The role of prince D. Hilkov in distribution of tolstoyism among the peasants of the Sumy district is determined. The culmination of conflict is a defeat of orthodoxy church by peasants in the village Pavlivka, the consequences of this performance and trial of sectarians are examined.

Key words: sectarianism, tolstoyans, malyovans, missionary work, pogrom.